

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№1/2024, 197-205

УДК: 391.982

DOI: [10.52754/16948653_2025_2_22](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_2_22)

**КЫРГЫЗДАРДЫН КАМЧЫГА БАЙЛАНЫШКАН МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫ ЖАНА
ИШЕНИМДЕРИ**

ПОСЛОВИЦЫ, ПОГОВОРКИ И ПОВЕРЬЯ КЫРГЫЗОВ, СВЯЗАННЫЕ С КНУТОМ
(КАМЧОЙ)

PROVERBS, SAYINGS, AND BELIEFS OF THE KYRGYZ PEOPLE RELATED TO THE
WHIP (KAMCHY)

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

КЫРГЫЗДАРДЫН КАМЧЫГА БАЙЛАНЫШКАН МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫ ЖАНА ИШЕНИМДЕРИ

Аннотация

Макалада кыргыз маданиятында камчынын түрлөрү, практикалык функциялары, анын практикалык мааниден кандай символикалык маанилерди камтышын көрсөтүүгө аракет жасалат. Ошону менен бирге камчыга байланышкан сөздөрдүн этимологиялары чечмеленип, анын тарыхый булактарда, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү, көркөм адабиятта жана ырым-жырымдарда кездешиши жана ээлеген орду анализденет. Айрыкча макалада камчынын кыргыз макал-лакаптарындагы ордуна басым жасалып, аларды жалпы түрк тилдүү элдердин макал-лакаптары корунун перспективасында анализденет.

Ачкыч сөздөр: камчы, бүлдүргө, кыргыз макал-лакаптары, “Манас” эпосу, кыргыз маданияты

ПОСЛОВИЦЫ, ПОГОВОРКИ И ПОВЕРЬЯ КЫРГЫЗОВ, СВЯЗАННЫЕ С КНУТОМ (КАМЧОЙ)

PROVERBS, SAYINGS, AND BELIEFS OF THE KYRGYZ PEOPLE RELATED TO THE WHIP (KAMCHY)

Аннотация

В статье делается попытка показать виды камчи (кнута) в кыргызской культуре, их практические функции, а также то, какие символические значения они приобрели помимо утилитарного назначения. Наряду с этим рассматривается этимология слов, связанных с камчой, её упоминание в исторических источниках, образцах народного устного творчества, художественной литературе и обрядах. Особое внимание в статье уделяется роли камчи в кыргызских пословицах и поговорках, которые анализируются в контексте общего корпуса пословиц тюркоязычных народов.

Abstract

This article attempts to explore the types of kamchy (whip) in Kyrgyz culture, their practical functions, as well as the symbolic meanings they have acquired beyond their utilitarian use. The study also examines the etymology of words related to the kamchy, its mentions in historical sources, examples of oral folklore, literary works, and traditional rituals. Particular attention is given to the role of the kamchy in Kyrgyz proverbs and sayings, which are analyzed in the broader context of the corpus of proverbs among Turkic-speaking peoples.

Ключевые слова: камчы, буюлдүргө, кыргызские пословицы, эпос «Манас», кыргызская культура

Keywords: kamchy, büldürgö, Kyrgyz proverbs, the epic Manas, Kyrgyz culture

Киришүү

Кыргыздар байыркы мезгилдерден эле негизинен мал чарбачылыгы менен тиричилик кылып келишкен. Көчмөн турмуш үчүн мал багуу эң ыңгайлуу кесип болгон. Ошондон улам элибиз бири-бири менен учурашканда «Мал-жан аманбы?» деп саламдашышкан. Эң алгач малды суроо бекеринен эмес, себеби жандын амандыгы малга көз каранды болгон. Өздөрү баккан малдын ичинен кыргыздар айрыкча жылкыны жогору баалаган. Өткөн мезгилдерде кыргыздардын бүт өмүрү жылкы менен байланыштуу болгон. Балдар үч-төрт жашында ат жалын тартып минген, кээде басуудан мурун атка мингенди үйрөнгөн. Ээрге мингенден кийинки бүт өмүрүн ат үстүндө өткөргөн. Айрым учурларда ат үстүндө жан берген. Эр адамды акыркы сапарына анын тирүүсүндө минип жүргөн аты кошо узаткан. Ушундай себептерден улам атка жана ат жабдыктарына тиешелүү салттардын, ырымдардын, ишенимдердин, элдик ырлардын жаралышы таң калыштуу эмес. Алардын ар бири өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Ал эми өз макалабызда биз ат жабдыктарынын ичинен камчыга гана байланышкан байланышкан макал-лакаптарга токтолмокчубуз.

Атты же башка унааны, малды чабууга, айдоого ылайыкталып, өрүлгөн жана сапталган кайыш камчы деп аталат (КТТС, 1-к. 2016, 681-б.). Камчы жасалышына карата өрмө жана тикме деп бөлүнөт. Бүлдүргө, сап, баш, алакан, чачы, өзөк, өрүм, түшкүндөн турат. Сабы адатта табылгы, ыргай, четин, жылгын, долоно, кайыңдан, ошондой эле эликтин шыйрагынан жасалат. Өзөк кайыш менен өрүмдүн башталышындагы көктүн учуна улаштырыла бекитилген калың булгаары алакан делип, ал өрүмдү сапка бекитет. Өрүмдүн ортосуна салынган калың кайыш өзөк деп аталат. Өрүм бүткөндө жазылып кетпес үчүн көктүн учтары өзөккө бекитилет. Ал түшкүн делет. Камчынын жоондугу узундугуна жараша болот. Камчынын чоң камчы, кичине же бала камчы, кооз же кыз камчы, уй мурун камчы, жылан боор камчы деген түрлөрү бар. Камчынын узундугу саптан 4-5 см. узун же 8-9 см. дей кыска болуш керек. Антпесе камчы шилтегенде учу колго чабыла берет (ҮТКЭ, 1989, 21-22-б.б.). Адистердин мындай деталдаштырып көрсөткөнүнө карабай, жалпы көрүнүшү боюнча камчыны бүлдүргө, сап, алакан жана өрүмдөн турат деп айтууга болот. Казак элинин тунгуч окумуштуусу, тарыхчы, этнограф, фольклорчу жана саякатчы Чокон Валихановдун мыкты сүрөтчү да болгону маалым. Ал да байыркы мезгилдердеги кыргыздардын (казактардын – М. А.) курал-жарактарын сүрөттөөдө камчынын сүрөтүн тартып, аны жогоруда биз көрсөткөндөй төрткө бөлгөн (Валиханов, т. 4. 1985, 35-б.). Саптын кармоочу жагы көзөлүп, ага өткөрүлгөн бир карыштан узунураак кайыш тасма бүлдүргө деп аталып, ал колдон түшүрүп жибербөө үчүн билекке же манжалардын бирине (ортонго же аты жокко), атты байлаганда ээрдин кашына илинет. Камчынын ушул бөлүгү тууралуу «Бүлүнгөндөн бүлдүргү алба» (Ибрагимов, 2005, 136-б.) деген макал айтылат. Ушул макалда көчмөндөрдүн топуктуулугу, байлыкка карата көз карашы, мамилеси камтылган деп айтсак жаңылышпайбыз. Бүлүнгөн деп элибиз кандайдыр бир кырсыкка (мисалы, жоо чаап кеткен, өрттөнгөн, ажырашкан ж.б.) кабылгандарды айтып жатат. Бүлдүргө же бүлдүргү камчы саптан чыгарылса, эч бир жерде пайдаланылбаган, керекке жарабаган нерсеге айланат. Демек, кыргыздар бүлүнгөн үйдөн эчтекеге арзыбаган буюмду да алба, өзүнө буюрбаган нерсе сага дүнүйө болуп байытып, жарытып жибермек беле деген философиялык көз карашын ушул макал аркылуу туюнтушкан. Бул макал казактарда «Бүлінген елден бүлдіргі алма» (Дәуренбеков, 2001, 51-б.) деп айтылат. Ал эми этимологиясына кайрылсак, «кыргызча бүлдүргө түрүндө түрүндө айтылган сөз кээ бир түрк тилдеринде жогоркуга жакын формада айтылат. Мисалы: казакча бүлдирге, кара калпакча

бүлдирге, башкырча бөлдөргө, ногойчо буэлдирге. Монгол тилинде бул сөз бөгөлдөргө түрүндө айтылат да, анда сөз бир муунга узун болот. Биздин оюбузча, монголчо бөгөлдөргө сөзүнүн унгусу болгон бөгөл сөзү – түркчө билек деген сөздүн бигел>бүгөл>бөгөл болуп метатезаланып өзгөрүп кеткени. Байыркы түркчө билектирик түрүндө айтылган сөздү монголдор бөгөлдөргө түрүндө кабыл алган. Уңгусундагы г тыбышын түшүрүп, бүлдүргө түрүнө келген. Натыйжада камчынын, чокмордун колдон чыгып кетпеси үчүн билекке илинип жүрчү боосу билекке туура келгендиги үчүн аталгандыгын аныктоо мүмкүн болбой калган. Ага түрк тилдеринин өзүндө байыркы билектирик түрүнүн сакталбай калышы да өбөлгө болгон» (Сейдакматов, 1988, 70-б.).

Мурда белгиленгендей, камчы аттын же башка унаанын ылдамдыгын тездетүү үчүн пайдаланылат. Теминип, камчыланган учурда жаны ачыган ат басыгын ылдамдаткан. Ошондон улам «Ат камчыдан жалтанат, эр намыстан жалтанат», «Жакшы атка – бир камчы, жаман атка – миң камчы» (Ибрагимов, 2005, 65-б., 166-б.), «Кашаң камчысыз баспайт, жалкоо жалчысыз баспайт» (Айтымбет, 5-к. 2007, 445-б.) деген макалдар жаралган. Жүрүшү ылдам, шайбырлап баскан жүрмөл атка камчы салыштын деле зарылдыгы болгон эмес, жөн гана камчыланган түр көрсөтүп, камчынын учун тийгизе сылай чаап, көңүлдүү, шайдоот бастырган. Андай абалды «Жакшы ат камчы салдырбайт» (Айтымбет, 5-к. 2007, 199-б.), же болбосо «Атың жакшы болсо, камчынын кереги не» (Ибрагимов, 2005, 76-б.) сыяктуу макалдар сүрөттөп турат. Буга байланыштуу кебибизде камчы салдырбоо деген фразеологизм да жашайт. Анын мааниси: «... каалаган жерибизге жетүү минген атыбыздын басыгы (жүрүмү) менен тыгыз байланыштуу. Атыбыздын басыгы начар болсо, улам-улам камчы салып, үзөңгүнү кайра-кайра теминип, көздөгөн жерибизге эртерээк, тез жетүү аракетинде болобуз. Эгер минген атыбыз жүрмөл, басыгы ылдам болсо, камчы менен кайра-кайра чаптырбай эле көздөгөн жерибизге тез, эрте жетебиз. Демек, басыгы жакшы, жүрмөл ат камчы салдыртпастан өзү эле тез басат. Мына ушул көрүнүш маани жагынан жылып, адамдарга, айрыкча, аткаруучу ишти айттырбай эле өзү бүтүрүп койгон элпек, тың чыйрак жаштарга карата колдонулуп калганы байкалат» (Эгембердиев, 2016, 193-б.) деп берилет. Тескерисинче, табиятынан кашаң же багуусу начар болуп, жедеп дарманы кеткен ат басыгы начар болуп, камчыны көп жеген. Мындай абал «Арык атка камчы жоо, тешик үйгө тамчы жоо» (Ибрагимов, 2005, 61-б.) деген макалда баяндалып, ал: «Ат башына күн түшсө, ооздугу менен суу ичет» дегендей, ат башына күн түшүп, күнү-түнү тынбай иштегендин натыйжасында ыргайдай болуп арыктап, минүүгө жарабай калган атка камчынын уусунан өткөн жоо жок экени анык. Ал эми тешик үйгө тамчы жоосун чечмелесек, чынында эле, тешик үйдүн үстүнөн куюлган тамчы жууркан, төшөгүндү суу кылып турса, тешик үйгө андан өткөн жоо барбы. Бул макалдын айтайын деген ою ушунда» (Бекботоев, 2010, 20-б.) деп талданган. Жогоруда сөз болгон макалдар казактарда да: «Жаксы атка бир камшы, жаман атка мың камшы», «Арык атка камшы ауыр», «Арык атка камшы үйір, жыртык үйгө тамшы үйір» (Дәуренбеков, 2001, 70-71-б.) деп айтылат. Белгилүү чыгыш таануучу В. В. Радлов казактардын турмушундагы жылкынын маанисинен улам алар сол тарапты минер жак (атка сол жагынан минет), оң тараптын ордуна камчы жагы (б.а. камчы кармай турган жагы) деп айтышарын белгилеген (Радлов, 1989, 281-б.). Көчмөн элдердин маданиятындагы мындай аналогиялар атайын изилдөөлөрдү талап кылары бышык. Махмут Кашкаринин «Сөздүгүндө» «камчы – ат, уй жана төөнү айдаганда, көбүнчө атка колдонот. Аны ат камчысы дейт» (М. Кашкари, 2013, 414-б.) деген маалыматтын учурашы «Кара өгүз

минсем камчым жок, үйгө келсем тынчым жок» (Макал-лакаптар, 2001, 114-б.) деген лакапты чечмелебесе да, камчы негизинен ат үчүн экендигин көрсөтүп турат.

Камчы бир гана атты айдоочу милдет аткарбай, зарыл учурда курал ордуна да колдонулган. Ч. Валиханов аны бекеринен жайчылык турмушта малды коргоо жана ич ара майда чабыштарда колдонулчу курал катары караган эмес (Валиханов, 1985, 35-б.). Муну «Колунда жүрүп билинбейт, камчыдан артык курал жок» (Макал-лакаптар, 2001, 125-б.) деген макал да тастыктап турат. Бул макал, сыягы, кийин «Колунда жүрүп билинбейт – камчыдан артык курал жок, койнунда жүрүп билинбейт – катындан артык тууган жок» (Ибрагимов, 2005, 306-б.) деп толукталып, мааниси кеңейген. Аны кээде шартка ылайыктап, аял ачуусуна тийген учурда тууган деген сөздү душман деп алмаштырып, колдоно беришет. Ырасында эле камчы оңой курал эмес, анын кайыштан жасалган өрүмү күч менен чабылганда жылаңач денени тилип кеткен. Камчыны өрүмүнөн кармап, сабы менен чапкан учурлар да болгон, камчынын сабын катуу, оор, жарылбаган жыгачтардан жасаганы бекеринен эмес. Сапты катуулугу менен да, сырткы көрүнүшүнүн кооздугу менен да айырмаланган табылгы, ыргай, долоно, жылгын сыяктуу жыгачтардан даярдашкан. Эликтин шыйрагын да сап катары пайдаланышкан (Сулайманов, 1988, 18-б.). Ч. Валиханов камчынын өрүмүнүн ар түрдүү, жумуру же төрт кырдуу болорун белгилеген (Валиханов, 1985, 36-б.). Ал өрүмдөрдүн бири тууралуу: «Камчы болсоң төрт кырдуу бол, жигит болсоң бир сырдуу бол» (Ибрагимов, 2005, 254-б.) деген макалда айтылган. Өрүмдүн каз таңдай өрүмү, калмак өрүм, жон өрүм, жети кашка өрүм, алдаяр өрүм, жөргөм өрүм (уй мурун өрүм), жылан боор өрүм, терме өрүм, музоо тиш өрүм, суйсал өрүм ж.б. сыяктуу түрлөрү бар. Камчынын өгүздүн терисинен тилинген калың кайыштан өрүлүп, учуна коргошун кошуп өрүлгөн салмактуу, чоң түрү булдурсун деп аталган, аны баатыр жигиттер колдонушкан. Айрым изилдөөчүлөр булдурсунду камчынын көөнө бир түрү катары карашат. Анын эмне себептен булдурсун аталып калганы азырынча так эмес, бирок этимологиясын чечмелөөдө ал аскер, баатыр камчысы болгон деген жыйынтыкка келүүгө мүмкүн. Биринчиден, мындай аталыштагы камчы баатырдык эпостордо арбын учурайт («Семетейдин булдурсун, чапса кулак тундурсун»), экинчиден, булдур, бүлдүр сөзүнүн өзү эле бузуу, талкалоо, таш талканын чыгаруу маанилерин берет (Сулайманов, 1988, 17-18-б.). Жигиттин эркин, чыдамын көрсөткөн «Булдурсун камчы тийсе да, баатырдын жүзү түктөйбөйт» (Усупбеков, 1982, 173-б.) деген макал да жаралган. Булдурсун менен бир шилтеп, көркоо карышкырды, кишичил буураны өлтүрө чапкан баатырлар тууралуу аңыз кептер эл оозунда көп айтылган. Махмут Кашкаридин «Сөздүгүндө» камчынын кылыч камчы (камчы саптын ичинде кылычы бар камчы) (М. Кашкари, 2013, 414-б.) деген түрүнүн айтылышы камчынын тээ байыртадан эле курал катары колдонулганын айгинелейт. «Жаманга эш тартканча, камчы менен беш тарт» (Ибрагимов, 2005, 193-б.) деген макал камчынын кээде кепке түшүнбөгөн наадандарды эсине келтирип койчу жазалоо куралы экенин да көрсөтүп турат. Бирок уусу этине өтүп кетет деп, жаш баланы камчы менен урган эмес. Кыргыздар урушту, чыр-чатакты жакшы көргөн, уруш-чабыштан башы чыкпаган, чоң муштум адамды куу камчы, ал эми ырайымсыз, аялга катаал кишини кызыл камчы (КТФС, 2001, бб. 332, 343) деп сыпатташкан. Камчыны атчандар, малчылар, аңчылар, жоокерлер гана эмес, ооруган адамдарды дарымдаган бакшылар да колдонушкан. Эгер Сибирь менен Ыраакы Чыгыштын элдеринин шамандары өз ишмердүүлүгүндө бугунун, багыштын жаргак териси менен капталган тегерек музыкалык аспапты – дапты пайдаланышса, Борбордук Азиядагы калктарда бакшылар анын ордуна камчыны пайдаланышкан. Изилдөөчүлөр дап – бул шамандын башка

дүйнөгө алып баруучу унаасы (аты, бугусу, кайыгы), ал эми аны каккылаган токмогу – камчысы, калагы деп түшүндүрүшөт. Демек, мындан улам, камчы бакшынын унаасын да, кара күчтөр менен салгылашчу куралын да билдирет деп санасак болчудай.

Ушундай мааниси бардыгынан улам камчы тууралуу түрдүү эрежелер, ишенимдер, тыюулар жаралгандыгы таң калыштуу эмес. Камчыны жерге таштабай, дайыма илип койгон, аны аттаган эмес, антсе эркектин кубаты кетет, аялына сөзү өтпөй калат деп коюшкан. Элдик этнограф А. Акматалиев: «Камчы – алыс сапарда адамдын кан жолдошу («Колунда жүрүп билинбейт, камчыдан башка жолдош жок» - макал). Аттанып жатып камчы колундан түшүп кетсе, илгери «камчымды алып бер» - деп атказып жаткан адамдан өтүнүүчү эмес. Камчыңды өзүң түшүрүп жиберүүң – жамандыктан бир аз кабар бергендей белгиси. Аны аттан түшүп, өзүң алып, атыңа кайра мин. Мунун дагы бир жагы камчыны керегеде кыстарган жерден өзүң алып чык. Ага чейин бирөөлөрдүн колу тийбесин, же көтөрүп алып берсин, анда камдалып жаткан жолго чыгуу кажаты жоктой сезилүүчү. Камчы аркылуу кыргыздар көптү түшүндүрүшкөн. Камчыны бүктөй кармоо аркылуу бирөөлөргө баруусу – анын ичинде кусаматы болуусу. Камчыны сүйрөй кирүүсү – жайдары маанайда келүүсү. Камчыны таяна отуруусу – ички кектин күч алышы. Камчынын керегенин башында дайыма илиниши – эр бүлөнүн кайраттуулугу («Камчысы катуунун – катыны уяттуу» - макал)» (Акматалиев, 2000, 276-б.) деп көрсөтөт. Бул саналгандардын айрымдары суроо жаратып, талаш-тартыштарды жаратышы ыктымал. Алсак, камчыны сүйрөй кирүү – жайдары маанайда келүү катары чечмеленген. Бирок «Манас» эпосунда жети кандын биригип, Манаска каршы кутум уюштурууда элчилерди жөнөтүп жатып:

Тура-туура барыңар,
Ат менен салам беринер,
Үйдө олтурса үстүнө
Камчы сүйрөп кириңер,
Мүдүрүлбөсүн тилиңер,
Чогоол-чогоол айтыңар,
Чондук кылып сүйлөсө,
Бузукташып кайтыңар –

(Манас, СОВ, 1982, 17-б.) деген тапшырмада камчыны сүйрөп кирүү душмандашуу маанисин туюнтуп жатат. Камчыны таяна отуруу – ички кектин күч алышы катары берилген, бирок «Жээрэнче чечендин аялын угузуу» аттуу элдик жомокто согуштан келе жаткан чеченди жолдон тосуп, дароо угуза албай, ата-энеден, ага-иниден, жеңе-келинден, эже-карындаштан, баладан баштап сурап келип, катыны өлгөн не болорун сураганда: - Ой, аттиң ай ээ!... Кудайдын буйругу экен, менин байбичем өлгөн экен ээ! Кайыр, кантейин! Катын өлсө капкалуу шаар бузулган менен тең болот, - деп камчы сабын таянганда, камчы сабы сынып кеткен экен» (Кыргыз эл жомоктору, 1985, 216-б.) деп айтылат. Бул маалыматтан улам камчыны таяна отуруу катуу кайгырууну да туюнтушу мүмкүн деп ойлоого болот. «Катын өлсө камчы сап сынган менен тең» (Макал-лакаптар, 2001, 118-б.) деген макал да айтылат. Камчыны бүктөй кармап, бирөөгө баруу ичинде кусаматы болуусу катары көрсөтүлсө, этнограф О. Капалбаев аны кабар же өкүм угузганы келгендик катары түшүндүрөт (Капалбаев,

2017, 45-б.). А. Акматалиев камчынын керегенин башында дайым илинишин эр бүлөнүн кайраттуулугу катары караса, ал эми О. Капалбаев: «...камчынын үй ичинде өрүмү ылдый карап илинип турганы үй ээсинин каза болгондугун туюндурган. Ошондуктан камчынын өрүмү сапка бүктөлүп, уукка кыстарылган. Бул адат көчмөн кыргыз элинде эреже катарында катуу сакталган. Ал эми бүгүнкү күндө көп үйдө, кызматтык кабинеттерде камчынын салаңдап илинип турганы жаман нерсе, түшүнгөн адамдарды кейите турган нерсе эмеспи» (Капалбаев, 2017, 45-б.) деп нааразы болот. Ушул эле автор «Эгер камчыны ээрдин кашына илип калтырса, шашылыш экендигин билдирген» (Капалбаев, 2017, 45-б.) деп белгилесе, дагы бир изилдөөчү, тескерисинче, атчан адамдын камчысын ээрдин кашына илип коюп, атын байлап жаткандыгын түнөгөнү келген конок катары көрсөтөт (Бообек уулу, 2015, 8-б.). Мындан улам «Кегинди ичине кат, камчыңды койнуңа кат» (Усупбеков, 1982, 30-б.) деген макал ушундай дал келбестиктерден улам жаралган окшойт деген ирониялуу ой келип кетет.

Канткенде да, кадимкидей курал катары пайдаланылып, атты башкаруу үчүн колдонулуп жатканын эске алсак, камчы башкаруучулуктун, бийликтин белгиси катары саналганы анык. Бул түшүнүк үй-бүлөдөн тартып эл башкарганга чейинки бийликти камтыйт. Азырга чейин ат минилбеген шаар жеринде да ар бир үйдө илинип турган камчы ошол үйдөгү эркектин, атанын бийлигинин символу. «Тарыхтын атасы» деп аталган Геродоттун эмгегинде скифтер Мидияны басып алып, анда 28 жыл башкарып турушканы айтылат. Бирок ушунча жылдан кийин өз мекенине келишсе, аларды күчтүү душман каршы алат. Көрсө, скифтердин аялдары күйөөлөрү узакка жоголуп кеткен маалда кулдар менен мамилелешип, алардан төрөлгөн балдар жетилип, каршылык көрсөткөнгө жарап калыптыр. Ортодо далай согуштар болсо да, скифтер жоосун жеңе албайт. Ошондо алардын бири: «Биз эмне кылып жатабыз, скиф жоокерлери? Биз өзүбүздүн кулдарыбыз менен кармашып жатабыз! Алар бизди өлтүрүшсө, биз алсырайбыз; биз аларды кырсак, анда кийин кулдарыбыз аз болуп калат. Ошондуктан найза менен жааларды таштап, аларга камчы менен баралы. Бизди куралчан көргөндө, алар өздөрүн бизге тең, б.а. эркин туулган адам катары сезип жатышат. Эгер бизди курал ордуна камчы менен экенибизди көрүшсө, биздин кулдарыбыз экендигин түшүнүшөт, муну моюндагандан кийин, бизге каршы чыга алышпайт» дейт. Муну уккан скифтер дароо анын айтканындай кылышат. Камчыдан корккон кулдар согушту коюп, качып жөнөшөт (Геродот, 1999, 235-236-бб.). Эл башкарган адамдын бийлигинин белгиси болгон камчы анын абалына, шартына ылайыкталып, өзгөчө кооздолуп, кымбат заттар менен шөкөттөлүп жасалганын айта кетели.

Өзүбүздүн адабиятыбыздан мисал келтире кетсек, «Сынган кылыч» романында Домбунун кунуна кошуп хан ордосуна Сарыбайдын кызы Кундузду бермекчи болгон кырдаал төмөнкүдөй сүрөттөлөт: «Мадыл үңкүйүп отурду. Сүйүмкандан жалтанса жанында жоон камчы жатты. Абил бийди кара, жолдогон кишисинин колуна же топусун, же башка бир урунуп жүргөн буюмун бербей, атайы жоон камчысын берип жөнөтүптүр. Айттырган иши ордунан чыкпаса мамилеси катуу болорун мурунтан сездиргени, атайы чоң камчыны көргөзгөнү. Абил бийдин элтүзөр чалы Мадылды кыстады: – Бир кызды аяйбыз деп баарың бүлүнүп кетсеңер жакшы эмес. Ойлонуп көргүлө. Сөзүм ишеничтүү болсун, иш кетенчиктебей бат бүтсүн деп бий колундагы камчысын жиберди го. Тигине алдыңарда жатат, башкаңар тааныбасаңар да Мадыл тааныр...» (Т. Касымбек, 1998, 371-372-б.). Сөз болгон эпизоддон камчынын бийликтин белгиси экендиги да, ага таандык болгон сес көрсөтүү, буйрук берүү, өкүмдүк, зордук сыяктуу көрүнүштөрү да байкалат. Бул ошол бийликтин запкысын тартып

жаткан Мадылга гана эмес, ошол жерде турган элдин баарына тегиз тааныш, баары тең сезип турушат. «Кан сарайы – кылычтын мизи, камчынын күчү» (Макал-лакаптар, 2001, 113-б.) деген макал романда сөз болгон Кокон хандыгынын мезгилинде жаралышы толук мүмкүн. Мындай катаал бийлик же адам камчысы кандуу же камчысынан кан тамган (КТФС, 2001, 239-б.) деген фразеологизмдер аркылуу да туюнтулат. Жыйнактан учурата албасак да, учурда эл оозунда камчысы кандуу дегенге караганда камчысы катуу деген вариант көбүрөөк колдонулганы байкалат.

Корутунду

Жыйынтыктай келсек, ар кандай эл өзүнүн жашоо-тиричилигине, дүйнө таануусуна, тарыхына, жаратылыш шартына, эстетикалык табитине ылайык өз маданиятын жаратат. Ал эми ошол элге таандык болгон улуттук маданият ар кандай маданияттын башкы, негизги компоненти болгон тилде, демек, элдик оозеки чыгармачылыгында камтылышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Муну биздин камчы тууралуу чакан макалабызда колдонулган жыйырмадай макалдар да тастыктап турат.

Адабияттар

1. Айтымбет, Орозбек. (2007). Кара Кыргыз. 5-китеп: Көкө Тэңир. Толук., такталып, 2-бас. Бишкек: Бийиктик.
2. Акматалиев, Амантур Сейтаалы уулу. (2000). Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. Бишкек: Шам.
3. Бообек уулу, Болот. (2015). “Традиционные обряды и верования кыргызов, связанные с конским снаряжением”. Мир Евразии. Научный журнал, № 1, 7-11.
4. Валиханов, Ч.Ч. (1985). Собрание сочинений в пяти томах. Том 4. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии.
5. Геродот. (1999). История. В 9-ти кн. Перев. Г. А. Стратановского. Москва: Ладомир, ООО «Фирма «Издательство АСТ».
6. Казак макал-мәтелдері. (2001). Курастырган Ж. Дәуренбеков. Алматы: «Ана тілі» ЖШС.
7. Капалбаев, О. (2017). “Даанышман кыргыз мурасы”. Шоокум, № 9.
8. Кыргыздын кылымдарды карыткан 1001 макал-лакабы. (2010). Түз. С. Бекботоев. Бишкек: Учкун.
9. Кыргыз макал-лакаптары. (1982). Түз. Шаршеке Усупбеков. Фрунзе: Кыргызстан.
10. Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. (2005). Жыйнаган М. Ибрагимов. Карабалта.
11. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. (2016). Биринчи бөлүк. Бишкек: Салам.
12. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. (2001). Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. Бишкек: КТМУ.
13. Кыргыз эл жомоктору. (1985). Басмага даярдап, түшүндүрмөлөрүн жазган А. Токомбаева. Фрунзе: Кыргызстан.
14. Макал-лакаптар. (2001). «Эл адабияты» сериясынын 10-тому. Бишкек: Шам.
15. Манас: Эпос. (1982). Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. Китеп IV. Фрунзе: Кыргызстан.

16. М. Кашкари. (2013). Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. Бишкек: Бийиктик.
17. Предметы конской сбруи киргизов – памятник народной культуры. (1988). Методические рекомендации. Составитель Э. Сулайманов. Фрунзе.
18. Радлов, В.В. (1989). Из Сибири: Страницы дневника. Пер. с нем. К.Д. Цивиной и Б. Е. Чистовой. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы.
19. Сейдакматов, К. (1988). Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе: Илим.
20. Төлөгөн Касымбек. (1998). Сынган кылыч: Тарыхый роман. Кайрадан иштелип, 5-бас. Бишкек: Кыргызстан.
21. Үй-тиричилигинин кыскача энциклопедиясы. (1989). Башкы ред. Б. Орузбаева. Фрунзе: КСЭнин Башкы редакциясы.
22. Эгембердиев, Р. (2016). Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы). Бишкек: Турар.
23. Мурзакметов, А. К. Кыргыздардын этноботаникалык билимдеринин макал-лакаптарда берилиши / А. К. Мурзакметов // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 3. – P. 116-137. – DOI 10.52754/16948610_2024_3_11. – EDN FTJBZY.
24. Мурзакметов, А. К. Кыргыз элдик орнитологиясынын макал-лакаптарда камтылышы / А. К. Мурзакметов // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 4. – P. 222-242. – DOI 10.52754/16948610_2024_4_22. – EDN SNAMOD.
25. Тиленова, Г. Кыргыздардын нанга карата мамилесинин макалдарда берилиши / Г. Тиленова, А. К. Мурзакметов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2024. – No. 2(4). – P. 25-31. – DOI 10.52754/16948874_2024_2(4)_3. – EDN QZTRER.
26. Дастанбек Кызы, К. Кыргыз макал-лакаптарында педагогикалык ойлордун берилиши / К. Дастанбек Кызы, А. К. Мурзакметов // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология. – 2023. – No. 1(1). – P. 30-37. – DOI 10.52754/16948874_2023_1(1)_4. – EDN ITDFPF.
27. Осмонова, С. К. Балдарды тарбиялоодо салттуу кыргыз үй-бүлөнүн ролу / С. К. Осмонова, А. Табалдиева // Вестник Ошского государственного университета. – 2022. – No. 3. – P. 157-165. – DOI 10.52754/16947452_2022_3_157. – EDN SFKIZR.